

VJERSKE ŠKOLE NA BARSKOM PODRUČJU

Savo Lekić

The oldest religious school in this area was founded in the 11th century on the slopes of Kozjak, by Grand Duchess Kosara, the wife of Grand Duke Vladimir and in the monastic life also known as Theodora. In the Prečista Krajinska monastery she established a female convent which belonged to the Benedictine Order. In the period between the 9th to 12th centuries the Benedictines established monastic and trade schools in the Ratački Monastery. In the time of Jelena Bašić, Šćepan Mali and Njegoš, in the monasteries of Brčeoska there were religious schools where students were prepared for priesthood. Since the arrival of Ottomans to the territory of Bar, the Islamic religious schools in Arabian language have also been founded: mektebah schools, madrasas and symbiam-mektebah schools.

*Niko na svijetu nije jači
od čovjeka koji zna.*

Japanska poslovice

U srednjem vijeku, jedini centri pismenosti i obrazovanja bile su crkve i manastiri. Interesovanje za pismenost i prosvjećivanje javlja se pod uticajem prosvjetiteljskih ideja Evrope. Sačuvan je podatak da je protopop Todor Plamenac iz Boljevića, jedan od poznatijih crnogorskih glavara, u 18. vijeku u Boljevićima osnovao

neku vrstu škole za opismenjavanje mladih ljudi, koju je pohađao i budući crnogorski vladika Petar I Petrović Njegoš.¹

Najjači uticaj na stanovništvo ovog kraja u periodu od 9. do 12. vijeka, u pogledu pismenosti, obrazovanja i vjerskog opredjeljenja, vršio je jedan poznati učeni hrišćanski red benediktinaca (osnivač Sv. Benedikt), čije je osnovno geslo: „Ora et labora“ (Moli se i radi). Velika je njihova zasluga u izgradnji evropske civilizacije. Njihovi samostani bili su centri, ne samo hrišćanstva, već i pismenosti, nauke i umjetnosti. Doprinijeli su razvoju medicine, otvaranju apoteka i savremenih bolnica. U srednjevjekovnoj Zeti najpoznatija je bila Ratačka opatija, u kojoj je pop Dukljanin, među zidovima klaustara, u skriptoriji i biblioteci, napisao „Ljetopis“. Ovaj manastir je imao i veliku finansijsku moć, pa je i vladarima pozajmljivao novac. Sačuvan je podatak da je novac pozajmljivao i Balši III prilikom njegovog odlaska u Srbiju. „Ljetopis popa Dukljanina“ je naše najstarije književno djelo. Sa Nestorovim „Kijevskim ljetopisom“ ovo djelo predstavlja početak sveukupne književnosti. U ćeliji manastira Prečista Krajinska nepoznati sveštenik Zećanin napisao je na slovenskom jeziku (glagoljicom) biografiju kneza Vladimira. Srećna okolnost je što je ovo djelo, koje nije sačuvano nadbiskup Grgur unio u svoj „Ljetopis“.²

Legenda o ljubavi Vladimira i Kosare spada u najljepše stranice dukljansko-crnogorske rane proze, „prvi roman južnih Slovena sa motivom i ličnostima iz naše slovenske istorije“; „divni roman o ljubavi Vladimira i Kosare“, ističe srpski istoričar Stojan Novaković. „Već samo radi toga što se može pretpostaviti da je pop Dukljanin (pisac „Barskog rodoslova“) svoje djelo

¹ Vojislav Boljević Vuleković, *Crmničko pleme Boljevići u istoriji Crne Gore*, Podgorica, 1995, str. 445.

² M. Ratković, *Barska gimnazija hram znanja*, Bar, 2002, str. 12.

sačinio među zidovima klaustra Ratačkog manastira, u njihovoj skriptoriji i biblioteci, trebalo je sačuvati Ratački manastir kao jedan materijalni i autentični memorijalni ambijent, u kojem je nastala naša prva i do pojave „Oktoiha“ i „Gorskog vijenca“ najslavnija knjiga. Da imaju takvo svjedočanstvo o starini svoje kulturne tradicije drugi bi suvim zlatom pokrili ovo malo kamena što je još ostalo u temelju tog klaustra.“³

Hristijanizacija Crnogoraca završena je u 10. vijeku, što se može ustanoviti na osnovu jednog pečata arhonta Petra, oca blaženog Vladimira. Na pečatu je utisnut natpis „Petar arhont Duklje, amen“. Sa druge strane pečata bio je lik Bogorodice s djetetom. U Krajini je arhont Petar podigao crkvu Sv. Marije, a u 11. vijeku Vladimir i Kosara podigli su manastir Prečista Krajina u Ostrosu, najstariji spomenik slovenske kulture u Crnoj Gori. U ovom manastiru dugo je radila škola prepisivača i slikara. Kosara je bila veoma kulturna i religiozna, pa je u ovom manastiru osnovala klerikalnu školu. Ona je zadnje dane života tavorila u manastiru kao monahinja Teodora. U ovom manastiru postojale su škole, knjižnica, skriptorije i radionice. Monasi benediktinci prepisivali su biografije, nekrologe, hronike i dr. Međutim, 1571. godine ovaj manastir su porušili Turci i uništili njegovo ogromno kulturno i istorijsko blago.

Knjeginja Kosara umrla je dvije godine poslije Vladimira i sahranjena je, po svojoj želji, ispod nogu svoga muža. U Baru se od davnina čuva kult Sv. Vladimira. Njegov krst koji čuva porodica Andrović iz sela Mikulića svake godine o Trojičinudne na vrh Rumije iznosili su pripadnici sve tri konfesije na ovom području. Ovaj viševjekovni običaj, koji potvrđuje vjersku toleranciju na ovom području, prestao je nakon iznenadnog i neočekivanog postavljanja limene crkvice na vrh Rumije od strane Srpske pravoslavne crkve.

³ P. Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Beograd, 1995, str. 134.

Vladimirova udovica, knjeginja Kosara, u monaštvu monahinja Teodora, osnovala je najstariju vjersku školu na ovom području na padinama Kozjaka, iznad krajinskih sela u 11. vijeku. Pri manastiru Prečiste Krajinske u Krajini (Prapatni, kako se prvobitno nazivala) osnovala je ženski samostan Collegium sacrum Vergilium, koji je pripadao benediktinskom hrišćanskom redu. Svoje znanje i duboko religiozna osjećanja prenosila je na slušaocce ove škole, koji su pripremani za sveštenički poziv. Međutim, nije poznato da li su se radionice u ovom samostanu radile po pravilima Sv. Benedikta.

U starobarskom gradu, u kompleksu katedrale Sv. Đorđa na Londži postojala je bogoslovska seminarija u kojoj se obrazovao kadar za manastire i manastirski rad. U crkvama u samom gradu, na Ratcu i okolini, postojale su škole za obrazovanje djece barskih plemića, trgovaca i imućnijih ljudi. Iz redova benediktinaca proizašli su pisci crkvenih i svjetovnih hronika, prepisivači bogoslužbenih spisa, zakonika, priručnika svih vrsta (udžbenika) i drugih obrednih pravnih i profanih knjiga.⁴

U doba Jelene Balšić u 15. vijeku u Brčeoskom manastiru postojala je klerikalna škola za obuku sveštenika, a vjerovatno je takva škola postojala i u doba Šćepana Malog. Osvajanjem Bara od strane Turaka 1571. godine uništena je bogata arhiva Barske arhiepiskopije u kojoj su postojali relevantni podaci o radu škola i drugih aktivnosti na ovom području.

Šćepan Mali nije pisao pisma i knjige da stvori svoj kult, već zakone i projekte za otvaranje škola za trgovinu, zanatstvo i dr. Istoričar Dragoje Živković ističe da je Šćepan Mali postavio distancu između političke i vjerske vlasti i stvorio sekularnu koja ima prednost nad teokratskom državom. Boljitak narodu, po njegovom mišljenju, može donijeti samo svjetovna vlast. O prednosti svjetovne nad vjerskom vlašću govori i Katarina

⁴ P. Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995, str. 102.

Radonjić u svom djelu „Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori“. Ona ističe da bi se izgradnjom škola hrišćanskoj vjeri postiglo više nego da se grade manastiri i veličanstvene crkve. Po njenom mišljenju treba spriječiti sveštenstvo da se miješa u „svjetovno djelo“.

U manastiru Sv. Bogorodice u Gornjim Brčelima ili manastiru Petrovića, kako se tada govorilo, koji je podignut u 17. vijeku, u doba vladike Rufima Boljevića, Njegoš je oktobra 1832. godine otvorio školu za obuku sveštenika i vojnih starješina, u kojoj je nastavu izvodio užički episkop Nikifor Maksimović Vukosavljević, u trajanju od sedam mjeseci.

Kada je Nikifor primio episkopski, vladličanski čin u Srbiji, došao je u sukob sa gospodar Jovanom Obrenovićem, general-majorom, sa sjedištem u Čačku. Da bi izbjegao neugodnosti od ovog despota i sačuvalao glavu, on oktobra 1832. godine pribjegne u Crnu Goru, gdje mu je od Njegoša i Senata crnogorskog priređen veličanstveni doček. O dolasku ovog episkopa Njegoš je obavijestio ruskog vicekonzula u Dubrovniku Jeremiju Gagića. „Nešto saboljezovanije prema stradajućeg, a nešto oskudnost duhovenstva u ovoj zemlji prinudilo me je da ga primim i da mu manastir u Crmnici opredijelim za življenje i obučavanje klirika.“⁵

Nikiforovim dolaskom počelo je realizovanje Njegoševe zamisli o osnivanju „državnog prosvjetnog zavoda“. Nikifor zajedno s Njegošem dolazi u Brčele 27. novembra 1832. godine i u manastiru počinje redovna nastava pod Nikiforovim rukovodstvom na obučavanju 20 mladih Crnogoraca, dovedenih iz raznih crnogorskih plemena. Nakon završetka nastave u trajanju od sedam mjeseci, svi polaznici dobili su sveštenički čin. Sa tim činom oni će kroz život obavljati i svjetovne dužnosti (plemenski kapetani, komandiri bataljona, više položaje u državnoj vlasti). Datum osnivanja ove škole, oktobar 1832.

⁵ Njegoševo pismo Jeremiju Gagiću, 14–26. oktobra 1832. god.

uzima se kao početak organizovanog školstva u Crmnici, odnosno u Crnoj Gori.⁶ Ova škola otvorena je dvije godine prije Cetinjske male škole. Istoričari su joj osporavali status državne škole. O njoj su se brinuli Njegoš i Senat crnogorski kao svjetovni organi, tako da je ona imala više status svjetovne nego manastirske škole. Sima Milutinovića-Sarajlija, vladičin sekretar i Njegošev učitelj, tvrdi da je to prva državna škola u Crnoj Gori. „Reč je o prvom organizovanom obučavanju kandidata za sveštenečki čin ili o bogoslovskoj školi u crmničkom manastiru u Brčelima, koja je tako radila školske, ako se tako može reći 1832/33. god, iz koje je izašao poveći broj kandidata, koji su primili sveštenečki čin... Pogrešno misle oni koji su do tada tvrdili da je Njegoš otvorio prvu školu na Cetinju 1834. godine, jer kao što se vidi dve godine ranije postojala je crmnička klirikalna škola, koja makar i kao pokušaj treba da zauzme prvo mesto u analima školstva u Crnoj Gori.“⁷

Vuk Karadžić o ovoj školi kaže: „Zato su 1832/33. godine kad je stari vladika bio umro, a novi još neposvećen, doveli mnogo takve djece jednom vladici iz Srbije, koji je slučajno došao u Crnu Goru da ih zapopi.“⁸

Sačuvan je podatak da je brčeoski učitelj Nikola Jovanović šk. 1897/98. godine napisao ljetopis škole, u kojem navodi da je proslava nove godine održana u manastiru, „u ovom prosvjetnom rasadu gdje su od doba kraljice Jelene kaluđeri bez prekida

⁶ Na spoljnom zidu Gornjeg manastira u Brčelima, u kojem je radila ova škola, Udruženje Crmničana „Crmnica“ je 2002. godine postavilo spomen-ploču sa sljedećim napisom: „U ovom zdanju je oktobra 1832. godine Petar II Petrović Njegoš otvorio prvu školu u tadašnjoj Crnoj Gori“.

⁷ Protta Milosav Protić, „Njegoš vladar prvosveštenik, pesnik“, *Glasnik srpske pravoslavne crkve*, Beograd 1963, str. 432.

⁸ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, SKZ Beograd, 1922. god.

obučavali za sveštenečki čin“. U školama Crmnice u to doba nastavu su u većini izvodili sveštenici, popovi, obrazovani u Cetinjskoj bogosloviji, koja je osnovana 1869. godine. Oni su, pored izvođenja nastave u školama, obavljali sveštenečku službu u svojim parohijama. Iz postojeće dokumentacije se saznaje da učitelj, pop Joko Gojnić nikad nije obavljao sveštenečku dužnost.

Dolaskom Turaka u drugoj polovini 16. vijeka u Baru počinje arapsko-turska era. Prestaje rad na pismenosti i obrazovanju na grčko-rimskoj i ćiriličnoj osnovi, što je imalo dalekosežne negativne posljedice na sveukupni kulturni i obrazovni razvoj na ovom području. Bila je dominantna islamska kultura na arapskom jeziku i obrazovanje u islamskim vjerskim školama mektebu i medresi. U Baru je više od tri vijeka preovladavala islamska kultura. Čuveni turski putopisac Evlija Čelebija ističe da je u 17. vijeku u Baru bila jedna niža škola (mekteb) i jedna viša (medresa), koje su prvenstveno imale religiozni, a manje svjetovni, obrazovni karakter. Nastavu u mektebu izvodili su muslimanski sveštenici, učeći djecu da izgovaraju arapska slova i riječi, kao i napamet odlomke iz Kurana. Nije im bilo dozvoljeno čitanje i pisanje na maternjem jeziku. Na području će je preovlađivalo muslimansko stanovništvo, postojala su dječja zabavišta za njihovu decu, koja su se nazivala „sibijam-mektebi“. Ova zabavišta nijesu bila pod nadzorom školskog nadzorništva, pa su 1928. godine odlukom Ministarstva prosvjete zabranjena i zatvorena.

Pri kraju turske vladavine barski katolici su osnovali neke škole, koje su, pored vjerskog, imale i egzaktni karakter. Za pravoslavni živalj nijesu postojale takve škole sve do 1878. godine, kada je osnovana Osnovna škola u Starom Baru, nakon oslobođenja od Turaka. Austrougarska vlast je u toku okupacije otvarala katoličke vjerske škole, koje su, pored kulturno-prosvjetne, vršile i propagandnu misiju. Okupatorska vlast se miješala i u organizaciju nastave, u određivanju broja časova u nastavi

vjeronauke i određivanje predavača za izvođenje nastave. Za katolike nastavu je izvodio Đuro Gašparević, za pravoslavne pop Petar Hajduković, a za muslimane Rasim Čehajić. Godine 1858. u Baru je otvorena vjerska škola za obuku sveštenika i opismenjavanje mladih ljudi, u kojoj su nastavu izvodili sveštenici, angažovani u postojećim crkvama i manastirima.

Na osnovu Njegoševih izjava mogao se steći utisak da je davao prednost sekularnoj državi nad teokratskom, da se suprostavljao crkvenim kanonima, da nije volio vladličansku nošnju, već „crvenu kapu“ i nacionalno odijelo, da je odjednom proglašavao više sveštenika iz redova neobrazovanih ljudi. Kada se iguman Teodosije Mrkojević, jedna od glavnih ličnosti u Njegoševom djelu „Lažni car Šćepan Mali“ usprotivio svjetovnoj vlasti, Njegoš je istakao da crna kapa, kao simbol monaštva, donosi zlo, sije laž i da u narodu nema sreće gdje je crna kapa na vlasti, što se vidi u sljedećim stihovima iz ovog djela:

„Crna kapa oda zla bjelegu,
Koja laži među vama sije,
Jerbo sreće nije u narodu
Kojim kapa rukovodi crna.“

U periodu 1239–1530. godine u Vranjinskom manastiru nastala je najpoznatija zbirka povelja. Najpoznatiji prepisivački centri pri crkvama i manastirima od kraja 9. do 16. vijeka na ovom, širem području su: Kotor, Bar, Prevlaka, Vranjina, Bijelo Polje, Morača. U njima su nastala sljedeća jevanđelja: „Pontifikal Kotorske biskupije“, „Ljetopis Popa Dukljanina“ u Baru u 12. vijeku, „Ilovačka krmčija“ na Prevlaci, „Miroslavovo jevanđelje“ u Bijelom Polju, „Romanovo jevanđelje“ u Vranjini, „Morački nomokanon“ u Morači, „Divoševo jevanđelje“ u Podvrhu. U doba Balšića i Crnojevića u regionu Skadarskog jezera oformljeno je više skriptorija, među kojima su najpoznatije

bile: na Starčevu, Moračniku, Vranjini, Beški, Žabljaku i Cetinju. U njima su nastale rukopisne knjige, među kojima su od posebnog značaja: „Gorički zbornik“ (1441), „Cetinjski psaltir“ (1414–1423), „Prolog“ (14 vijek) i „Vlastareva sintagma“ (1453). Ove rukopisne knjige su od posebnog značaja za razvoj pismenosti i crnogorsku kulturu uopšte. Sačuvana je prepiska Jelene Balšić, kao vladarke sa Nikonom Jerusalimcem, redovnikom, na osnovu koje se mogao steći utisak o dva pogleda na svijet, koji su staleškom pripadnošću bili suprotstavljani. Poznato je da su kraljica Jelena Balšić i njen sin Balša III često boravili u svojim ljetnikovcima u Godinju i Brčelima u kojima su pisali svoje povelje. U brčeoskim manastirima u dugom periodu boravile su znamenite ličnosti, pa su samim tim postojale mogućnosti i pretpostavke za osnivanje i djelatnost vjerskih i drugih škola.

U određenom periodu na ovom području postojale su pretpostavke za uspostavljanje saradnje i približavanje vjerskih konfesija. Dvooltarske crkve koje se u tom cilju osnivaju, nijesu samo izraz vjerske tolerancije, već predstavljaju spomenike kulture i zajedničkog života naroda, približavanje pravoslavaca i katolika. Najviše dvooltarskih crkava bilo je u župi Spič. U crkvi Sv. Roka u Spiču postojao je zajednički oltar, na kojem su vršena oba hrišćanska obreda (za pravoslavne i katolike).⁹

U cilju približavanja pravoslavaca i katolika godine 1886. sklopljen je konkordat između Svete stolice i Knjaževine Crne Gore, između pape Lava XIII i crnogorskog knjaza Nikole I Petrovića Njegoša, a 1887. godine dozvoljena je upotreba staroslovenskog jezika u obje hrišćanske crkve – pravoslavnoj i katoličkoj. Veliku ulogu u sprovođenju ovog sporazuma imao je i barski nadbiskup Šimun Milinović.

⁹ I. Jovović, „Dvooltarske crkve na Crnogorskom primorju“, *Matica*, br. 53, 2013, str. 78.

U Crnoj Gori crkva je tradicionalno imala veliki autoritet i bitno uticala na rad i funkciju države, istorijski razvoj u mirnim i ratnim uslovima. Vladari su poveljama davali povlastice crkvama i manastirima, zemljišne posjede i određivali njihove granice. Knjaževska crnogorska vlada smatrala je religiozno vaspitanje svojih podanika „za jedan od prvijeh i najglavnijeh zadataka svojijeh.“

Literatura:

- P. Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995,
- *Ljetopis Popa Dukljanina*,
- *Monografija Crmnice* (Bibliografija i Opšti dio),
- S. Lekić, *Osnovna škola „Srbija“ u St. Baru*, Bar, 1998,
- S. Lekić, *Osnovna škola „Meksiko“ Bar*, Bar, 2002,
- S. Lekić, *Razvoj prosvjete i školstva u Barskoj opštini*, 2005,
- Dokumentacija iz Državnog arhiva i Arhiva u Baru.